

УДК 349.2

**ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВА НА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК ЮРИДИЧНОГО
МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ**

**THE LEGAL NATURE OF THE RIGHT TO EMPLOYMENT AS A LEGAL
MECHANISM TO ENSURE EMPLOYMENT**

Шабанов Р.І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права
юридичного факультету
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

Автор має на меті дослідити правову природу права на зайнятість як визначальної ланки юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. У статті робиться акцент на тому, що за своєю правовою природою право на зайнятість виступає як суб'єктивне право кожного громадянина на державне сприяння в одержанні роботи або необхідної профпідготовки для цього, якому відповідає обов'язок держави в особі його компетентних органів здійснити таке сприяння.

Ключові слова: зайнятість, забезпечення зайнятості, зайняте населення, безробіття, вільно обрана зайнятість.

Автор исследует правовую природу права на занятость как определяющего звена юридического механизма обеспечения занятости населения. В статье делается акцент на том, что по своей правовой природе право на занятость выступает как субъективное право каждого гражданина на государственное содействие в получении работы или необходимой профподготовки для этого, которому соответствует обязанность государства в лице его компетентных органов осуществить такое содействие.

Ключевые слова: занятость, обеспечение занятости, занятое население, безработица, свободно избранная занятость.

The author aims to explore the legal nature of the right to employment as determining link legal mechanism ensuring the employment of population. The article focuses on the fact that in their legal nature of the right to employment is as a subjective right of every citizen above all on the state assistance in obtaining work or the necessary training for this, which corresponds to the duty of the state represented by its competent authorities to provide such assistance.

Key words: employment, employment of occupied population, unemployment, freely chosen employment.

Постановка проблеми. Забезпечення зайнятості населення в Україні залишається найбільш актуальною проблемою нашої держави. Як звітувала Державна служба зайнятості, станом на 1 січня 2014 року кількість зареєстрованих безробітних становила 487,7 тис. осіб. Так, за даними Державної служби статистики, рівень безробіття в Україні, визначений за методологією Міжнародної організації праці, знизився з 7,4% (9 місяців 2012 р.) до 7,0% економічно активного населення (9 місяців 2013 р.) [1]. Звісно, зменшення рівня безробіття на піввідсотка за рік не може бути приводом для радощів, адже майже півмільйона українців не мають роботи. Означене свідчить, насамперед, про наявність неефективної юридичної протидії безробіттю. У цьому сенсі для науки трудового права важливим є конкретне окреслення виниклої проблематики: якою є правова природа права на зайнятість та відповідно до того, яким має бути юридичний механізм його реалізації.

Формулювання мети статті. Автор має на меті дослідження правової природи права на зайнятість як визначальної ланки юридичного механізму забезпечення зайнятості населення.

Виклад основного матеріалу. Досягнення повної, ефективної та вільно обраної зайнятості не можливе без існування комплексного правового регулювання зайнятості населення. Якщо звертатись до аспектів тлумачення явища правового регулювання, то ще С.С. Алексєєв визначає правове регулювання як здійснюваний за допомогою правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів та ін.) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування, охорони, розвитку відповідно до вимог економічного базису, суспільних потреб даного соціального ладу [2, с. 289]. Р.З. Лівшиць, відкинувши суто радянські ознаки цього явища, вказував, що сутність правового регулювання полягає в певному впливі на суспільні відносини. Ті або інші правові ідеї законодавець перетворює в норми, розраховані на виникнення нових або зміну існуючих суспільних відносин [3].

У сучасній літературі із загальної теорії права означене явище трансформуються у механізм правового регулювання, який визначається як система послідовно організованих юридичних засобів, за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання [4]. На думку М.С. Кельмана, мета механізму правового регулювання – забезпечити безперешкодний рух інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантувати їх справедливе задоволення [5].

Як зазначає в цьому контексті А.С. Пашков, призначення правових норм у галузі забезпечення зайнятості проявляється у сприянні встановленню трудових правовідносин, причому з виникненням прав і обов'язків, які, як правило, припиняються [6, с. 106]. На думку О.М. Медведєва, специфіка правового регулювання полягає у встановленні прав та обов'язків учасників суспільних відносин, у визначенні видів можливої і належної поведінки. Однак правовідносини, хоча й найпоширеніша, але не єди-

на форма впливу держави на суспільні відносини в сфері забезпечення зайнятості. Так, правовідносини у сфері зайнятості виникають на основі юридичного факту. Але він фіксує результат регулюючого впливу права і сам не визначає всіх мотивів поведінки учасників відносин із забезпечення зайнятості. Правове регулювання починається задовго до появи даних правовідносин. Іншими словами, діапазон регулюючих факторів права в сфері забезпечення зайнятості досить широкий [7, с. 37].

Також можна відзначити, що правове регулювання забезпечення зайнятості складається з основного та непрямого регулятивного впливу. Для першого, зокрема, характерні наступні основні моменти: а) закріплення організаційно-правових форм забезпечення зайнятості; б) регламентація різноманітних відносин, що складаються в даній сфері; в) установлення юридичних фактів, з якими пов'язується виникнення, зміна та припинення відносин зайнятості, а також відносин із застосування праці; г) регламентація правового положення органів із сприяння та забезпечення зайнятості; д) закріплення юридичних гарантій для окремих категорій працівників та ін. Також до цієї групи потрібно віднести безпосередню регулюючу діяльність держави у сприянні та забезпеченні зайнятості, що здійснює управління у сфері формування робочої сили, організує забезпечення зайнятості населення різними способами (наприклад, шляхом особистої участі державних органів у цій роботі).

Так, засоби непрямого регулятивного впливу мають не менш важливе значення. Ще А.С. Пашерстнік вказував, що активна роль держави в розподілі та відтворенні робочої сили виражається, головним чином, у проведенні цілої системи економічних, організаційних і правових заходів, надавав вирішального значення у цьому процесі диференційованому регулюванню умов праці та побуту (організація заробітної плати, установлення пільг, можливості підвищення кваліфікації і т. п.) [8, с. 167]. На сучасному етапі характерною рисою непрямого впливу є використання економічних (ринкових) важелів в управлінні народним господарством для регулювання рівня життя у відповідних місцевостях та галузях у сполученні із заходами щодо посилення трудової мотивації громадян.

У цілому ж віддавати перевагу прямому або непрямому регулюванню в принципі навряд чи доцільно. Обидва вони важливі. Так, здійснення ефективного правового впливу на волю учасників суспільних відносин у названій сфері припускає нерозривний зв'язок, взаємодію прямого та непрямого впливу. Прямий організаційно-правовий вплив держави на встановлення правовідносин зайнятості як би завершує та доповнює фактори непрямого впливу. І навпаки, непрямі регулюючі фактори сприяють життєвості та ефективності прямого регулювання.

Отже, під механізмом правового регулювання зайнятості населення варто розуміти сукупність правових прийомів та засобів, спрямованих на задоволення потреб економічно активного населення у

сфері праці з метою одержання заробітку або іншої винагороди.

Правове регулювання відносин зайнятості населення опосередковується можливістю участі у цих правовідносинах суб'єктів права, які вступають у них на підставі реалізації права на зайнятість.

Варто відзначити, що означене право вперше було відображене у діючому Законі України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI, де у ст. 3 не дається його формулювання, але досить широко розкривається зміст цього права: «Кожен має право на вільно обрану зайнятість. Примушування до праці у будь-якій формі забороняється. Добровільна незайнятість особи не може бути підставою для притягнення її до відповідальності. Зайнятість населення забезпечується шляхом встановлення відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами), провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, яких визнано в Україні біженцями, яким надано притулок в Україні, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, яким надано тимчасовий захист, а також ті, що одержали дозвіл на імміграцію в Україну, мають право на зайнятість на підставах і в порядку, встановлених для громадян України. Іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну для працевлаштування на визначений строк, приймаються роботодавцями на роботу на підставі дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства, виданого в порядку, визначеному цим Законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [9].

Розглядаючи правову природу права на зайнятість, неможна погодитись з позицією Т.Г. Маркової, яка вважає, що поняття «право на зайнятість» ширше, ніж поняття «право на працю», адже поняття «зайнятість» є більш ємним, ніж поняття «праця», до того ж зайнятість, на відміну від праці – це не тільки діяльність, але й відносини між людьми [10, с. 37]. Взагалі при розкритті права на зайнятість неможна вдаватись до порівняння складових цього правового феномену з іншими явищами, адже при включенні у правовий обіг вони відображають юридичну, а не етимологічну сутність.

До того ж, якщо ми визнаємо, що явище права на зайнятість є ширшим за право на працю, то одразу визнаємо товарний характер праці на ринку праці, який є механізмом задоволення потреб економічно активного населення у повній ефективній та вільно обраній зайнятості, розподільником робочої сили серед роботодавців. Право ж на працю – це основоположна, невідчужувана, життєво важлива можливість людини з перетворення природи і самої себе, яка розвиває її здатності та задовольняє потреби, що визнається, гарантується і захищається державою, міжнародним співтовариством, закріплюється, в загальноновизнаних міжнародних актах, Основному законі держави.

Якщо вже знаходити ширину у тлумаченні права на зайнятість поряд з іншими явищами, то, насамперед, варто звернути увагу на право на роботу, яке є похідним від права на працю та є складовим права на зайнятість. Адже згідно зі ст. 23 Декларації прав людини можна помітити відокремлення праці від роботи: «кожна людина має право на працю та право на вільний вибір роботи» [11]. З іншого боку у ст. 43 Основного закону України право на працю трактується як можливість кожного заробляти собі на життя працею, яку кожен вільно обирає або на яку вільно погоджується [12]. А відповідно до змісту норми ст. 2 КЗпП України право на працю слід розуміти як право на одержання роботи [13]. Тобто поняття права на працю, сформульоване у КЗпП України, конкретизує конституційне визначення цього права стосовно трудових правовідносин, підкреслюючи фундаментальний характер права на працю, яке реалізується у галузі трудового права за допомогою права на отримання роботи. Тут варто привести влучний висновок О.І. Процевського, який вказує, що людина вільно обирає чи погоджується не на працю, як це визначено у ст. 43 Конституції України, а на роботу, яку для неї створює та пропонує держава. Сама можливість заробляти собі на життя, як правило, залежить від людини, яка природно має здатність до праці та здатна до роботи, а не від держави, котра створює умови для реалізації цієї можливості. Обирати можна лише з того, що є, погоджуватися можна на те, що пропонується. Держава повинна створювати робочі місця і пропонувати роботу, яку людина може обирати чи на яку вільно погоджуватися. Саме роботу, а не працю, бо працею володіє людина, а роботу створює держава [14, с. 102].

Для більш повного розкриття специфіки відмежування права на працю та права на зайнятість варто звернутись до проблеми праворозуміння, яке С.С. Алексєєв визначає як наукову категорію, що відбиває процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права, його сприйняття (оцінку) і відношення до нього як до цілісного соціального явища [15, с. 18], а В.А. Четвернін – як рішення питання про співвідношення права і закону, права і влади, права і сили [16, с. 84].

Варто відзначити, що у науці загальної теорії права протягом її історичного розвитку склались дві взаємозалежні концепції праворозуміння: природного та позитивного права.

Природно-правова теорія була прямою спадкоємицею гуманістичних ідей Відродження, його віри в могутність і кінцеве торжество людського розуму. Вона переклала ці ідеї на мову права, дала теоретико-правове обґрунтування і формулювання загальнолюдським моральним цінностям, уявленням про справедливість у відносинах між людьми, між людиною і суспільством, державою. У сучасних дослідженнях теорія природного права продовжила свій розвиток у концепції ліберального (лібертарного) праворозуміння, яке трактує право як формальну рівність вільних індивідів, як загальну форму волі людей. Лібертарний тип праворозуміння проводить

розходження права і закону, пояснюючи пріоритет права перед законом, пріоритет змісту перед формою. Сутність права – це свобода, а не насильство. Закони, що зневажають волю не є правовими законами. Примус у суспільстві необхідно втілювати заради захисту права від порушень, а не для придушення волі. Свобода індивіда – свобода в суспільних відносинах, визнана і затверджена у формі правоздатності і правосуб'єктності [17].

В.А. Четвернін вказує, що у ліберальній концепції праворозуміння правова рівність – це формальна рівність у свободі, яка не залежить від соціальних, майнових, сімейних та інших розходжень між людьми. Право – це норми і вимоги свободи людей; правові норми і вимоги обов'язкові для всіх, і тому вони повинні бути зафіксовані у формі законів; права людини складають основу права; держава – це особлива організація влади в суспільстві, яка визнає і дотримується свобод підвладних. Сутність держави – це влада, підлегла праву [16, с. 85]. Перетворення права в закон, його «позитивація», додає праву визначення загальнообов'язкового, офіційно визнаного характеру. Але закон може як відповідати, так і суперечити праву, бути нормативною формою визнання, як права, так і інших неправових вимог. Правовий закон – це право, виражене в офіційній формі – формі закону. Невідповідність закону праву може бути наслідком неправового державного ладу або неправової позиції законодавця [18, с. 9].

Позитивістське праворозуміння критично відноситься до природної теорії права. У полі зору юридичного позитивізму – не історично усталений звичай, а закон, нормативний акт, установлений владою; походження закону, його обґрунтування, вивчення причин його прийняття узагалі виводяться за межі правознавства [19, с. 197]. У сучасному правознавстві теорія позитивного праворозуміння знайшла продовження в авторитарній (етатистичній) концепції праворозуміння. Прихильники даної концепції вважають, що держава є безпосереднім чинником створення правових норм, головною силою їх реалізації. Державна влада має конструктивне значення для самого буття права як особливого інституціонального утворення. Вона присутня в праві та проникає в саму сутність права. Як вважає В.С. Нерсисянц, етатистичне праворозуміння приводить до отождолення прав і обов'язків. При верховенстві держави над правом установлюється режим, заснований на прагненні керівництва країни підкорити уклад життя людей однієї, безроздільно пануючій ідеї та організувати політичну систему влади так, щоб вона допомагала реалізації цієї ідеї [20, с. 43]. В такому випадку право на працю, наприклад, зливається з примусовим обов'язком працювати.

Таким чином, позитивістська (етатистична) концепція праворозуміння виходить з того, що держава вища і важливіша за право. Вона створює право і використовує його як інструмент, що дозволяє реалізувати свою політику. Право розглядалося як обов'язковий додаток держави. Теорія природного права на відміну від авторитарної концепції ґрунту-

ється на природно-правовій теорії, що ставить право вище і важливіше за державу та її інтереси.

Виходячи з аналізу теорій праворозуміння, не може викликати сумніву теза про природність та первинність права на працю перед правом на зайнятість, які співвідносяться як сутність та форма, як право і закон, де право на працю посідає центральне місце, а право на зайнятість у формі правового закону має надати природному праву на працю рушійної сили. Розуміння права на зайнятість саме як законодавчого права, яке є інструментом реалізації права на працю, дозволяє при його реалізації вимагати додержання природно-правових вимог права на працю та не може залежати від політичних чи економічних інтересів.

Право на працю – це природне і об'єктивне право людини, яке виявляє її особисті можливості, здібності до праці. Адже працею і тільки працею людини створюються матеріальні та духовні цінності, завдяки яким існує і може існувати суспільство. Праця – це людська суть, власне – сама людина, для розвитку якої й існує держава. Тому остання визнала і в своєму Основному законі закріпила саме право на виявлення цієї людської суті на вільну можливість її виявлення. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Саме держава, конституційно закріплюючи природне право на працю, забороняє примусову працю, визначаючи тим самим свободу праці і вільний вибір роботи. Держава також гарантує кожному громадянину реалізувати право на працю шляхом укладення трудового договору, належні, безпечні і здорові умови праці і заробітну плату не нижче від визначеної законом.

Право ж на зайнятість – це цілком позитивне та суб'єктивне право, закріплюване з метою втілення у дійсність права на працю, додержуючись його основних принципів. Зрозуміло, суб'єктивне право громадянина на зайнятість, як закріплене в законодавстві, потрібно відрізнити від суб'єктивних прав, які виступають правами в конкретних правовідносинах, наприклад, із забезпечення зайнятості. Так, якщо суб'єктивному праву в першому значенні протистоїть не завжди чітко певне число відповідних органів, у компетенцію яких входить забезпечення відповідних можливостей з даного права громадян, то володіння правом у конкретних правовідносинах завжди пов'язане з певним суб'єктивним складом зобов'язаних осіб. Суб'єктивне право громадян на зайнятість не припиняється і не відчужується – воно існує постійно, незалежно від участі в конкретних правовідносинах, а права у конкретних правовідносинах, як правило, можуть змінюватися, припинятися та виникати знову.

В цьому сенсі вищенаведені згідно зі ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» змістовні складові права на зайнятість, які закріплюють, що кожен має право на вільно обрану зайнятість, примушун-

ня до праці у будь-якій формі забороняється, добровільна незайнятість особи не може бути підставою для притягнення її до відповідальності, а зайнятість населення забезпечується шляхом встановлення відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами), провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом, не відповідають його сутнісному наповненню та притаманні праву на працю, а тому потребують виключення зі ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення».

Також варто відзначити, що суб'єктивне право на зайнятість є загальним у тому розумінні, що воно належить всім громадянам, які входять до категорій економічно-активного населення та володіють фактичною і юридичною здатністю одержати профпідготовку або роботу. Що стосується розповсюдження означеного права на іноземних громадян та осіб без громадянства, то тут варто звернутись до положень ст. 26 Конституції України, згідно з якою «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України» [12]. Відповідно до цієї норми іноземці в Україні не можуть призначатися на окремі посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо відповідно до законодавства України призначення на ці посади або заняття такою діяльністю пов'язане з належністю до громадянства України. Так, згідно зі ст. 4 Закону України «Про державну службу» право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які здобули відповідну освіту і професійну підготовку і

пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України [21]. Іноземець не може бути в Україні нотаріусом (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про нотаріат» [22]). Всі інші іноземні громадяни або особи без громадянства можуть працевлаштуватись в Україні за умови отримання роботодавцем дозволу на застосування праці іноземця або особи без громадянства (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про зайнятість населення»), чи використовувати працю деяких категорій цих осіб без наявності дозволу (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про зайнятість населення»). У цьому сенсі особливості, пов'язані із застосування праці іноземців та осіб без громадянства в Україні, є проявом специфіки реалізації ними права на зайнятість та не мають входити до змісту цього права, як це закріплює ч. 4 ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення». Якщо говорити точніше, то означене є складовою спеціальної правосуб'єктності цієї категорії осіб, яка у науці трудового права характеризується обмеженням можливості певних осіб виступати учасниками тих чи інших трудових правовідносин або особливим порядком реалізації цієї здатності до праці [23, с. 316]. Тому доцільно норми ч. 4 ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» перенести у ст. 42 цього Закону.

Висновки. Отже, за своєю правовою природою право на зайнятість виступає, по-перше, як суб'єктивне право кожного громадянина, який входить до категорії економічно-активного населення, на державне сприяння в одержанні роботи або необхідної профпідготовки для цього, якому відповідає обов'язок держави в особі його компетентних органів здійснити таке сприяння, і, по-друге, як правочин реалізувати свої можливості на одержання державного сприяння в різних організаційно-правових формах, вимагати від відповідних органів і посадових осіб належного виконання цього обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рівень безробіття: два показники, два поняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=230309&cat_id=173564&ctime=1333367142883.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : В 2-х т. Т. I / С.С. Алексеев [Текст]. – М. : «Юридическая литература», 1981. – 552 с.
3. Лившиц Р.З. Теория права. Ученик / Р.З. Лившиц [Текст]. – М. : Издательство БЕК, 1994. – 224 с.
4. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина [Текст]. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
5. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин [Текст]. – К. : Кондор, 2005. – 475 с.
6. Пашков А.С. Правовое регулирование подготовки и распределения кадров (некоторые вопросы теории и практики) / А.С. Пашков [Текст]. – Л. : ЛГУ, 1966. – 231 с.
7. Андреева Л.А., Медведев О.М. Правовое регулирование обеспечения занятости в России : учебное пособие / Л.А. Андреева, О.М. Медведев [Текст]. – М. : МИИР, 2004. – 264 с.
8. Пашерстник А.Е. Право на труд. Очерки по советскому праву / А.Е. Пашерстник [Текст]. – М. АН СССР. 1951. – 231 с.
9. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI // Голос України 2012, № 153-154 від 18.08.2012.
10. Маркіна Т.Г. Правовий захист прав громадян на зайнятість / Т.Г. Маркіна [Текст] // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 12. – С. 37–39.
11. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
12. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. – ст. 141.
13. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII // ВВР, 1971, додаток до № 50. – ст. 375.
14. Процевський О.І. Новий зміст права на працю – основа реформування трудового законодавства України / О.І. Процевський [Текст] // Право України. – 1999. – № 6. – С. 101–104.
15. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев [Текст]. – М. : Издательство БЕК, 1994. – 320 с.

16. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие / В.А. Четвернин [Текст]. – М. : Институт государства и права РАН, 2003. – 204 с.
17. Пищулин А.В. Либертарная концепция правопонимания / А.В. Пищулин [Текст] // Актуальные проблемы государства и права. Сборник научных статей студентов, аспирантов и молодых ученых юридических вузов. – М., Статут, 2008. – С. 89–97.
18. Мартышин О.В. О либертарно-юридической теории права и государства / О.В. Мартышин [Текст] // Государство и право. – 2002. – № 10. С. 5–16.
19. Крестовская Н.Н., Цвиркун А.Ф. История политических и правовых учений. Курс лекций / Н.Н. Крестовская, А.Ф. Цвиркун [Текст]. – Харьков, Одиссей, 2002.
20. Нерсесянц В.С. Теория права и государства / В.С. Нерсесянц [Текст]. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 832 с.
21. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 52. – ст. 490.
22. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 39. – ст. 383.
23. Курс российского трудового права. Т.3 : Трудовой договор / Науч. ред. тома доктор юридических наук, профессор Е.Б. Хохлов [Текст]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007.